

Van Oost naar West

Migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam
in de periode 1600-1800

Cursus: “OS III, Goede Tijden, Slechte Tijden”.

D.W. Aalderink

Studentnummer: 3495116

Docent: dr. C.J. Zijderduijn

Prof. dr. T. de Moor en dr. A. van Steensel

Cursusjaar: 2012-2013

Januari 2013

Inhoud

1. Inleiding	2
2. De Achterhoek	5
3. Amsterdam	8
4. Mannen en vrouwen	10
5. Beroepen	14
6. Conclusie	19
Literatuurlijst	24

1. Inleiding.

Op 24 juli 1663 werd Hendrickje Stoffels begraven in de Westerkerk te Amsterdam als één van de slachtoffers van de pestepidemie die Amsterdam in dat jaar trof. Hendrickje dankt haar bekendheid aan het feit dat zij model en levensgezellin van de beroemde schilder Rembrandt van Rijn was. Zij was echter geen Amsterdamse, maar afkomstig uit het Achterhoekse Breedevoort. Na het overlijden van haar vader in 1646 trok zij in dat jaar of in 1647 naar Amsterdam waar zij als huishoudster in dienst kwam van Rembrandt, die trouwens zelf ook geen Amsterdammer was, maar afkomstig uit Leiden. Hoewel hun relatie al snel meer was dan die van baas en dienstmeid, zijn zij nooit in het huwelijk getreden wat de reden is dat Hendrickje nooit terug te vinden zou zijn geweest in de enige betrouwbare bron die er is om de herkomst van migranten in het Amsterdam van die tijd te vinden, namelijk het register van ondertrouw van de Gemeente Amsterdam, nu ondergebracht in het Stadsarchief Amsterdam. Er zijn drie redenen waarom juist deze ondertrouwakten zo belangrijk zijn: ze zijn sociaal minder selectief dan poorterboeken of belastingkohieren omdat daarin alleen mensen vanaf bepaald vermogen of inkomen zijn opgenomen, ze zijn volledig bewaard gebleven vanaf 1578 (de Alteratie van Amsterdam) tot de Franse hervormingen van 1810 en ze bevatten een groot aantal gegevens.¹ Het nadeel van het gebruik van de ondertrouw registers is dat het hier gaat om mensen die voor de eerste keer in het huwelijk treden, waardoor mensen die voor de tweede keer huwen of die gehuwd naar Amsterdam migreren buiten beeld blijven. Het is bekend dat het aantal vrouwen dat nooit trouwde in Noord Europese steden ongeveer twintig procent bedroeg waardoor veel vrouwen buiten beeld blijven, net als diegenen die zich tijdelijk vestigden.² Het ging hier echter wel om jonge mensen die heel bewust hun heil elders zochten en we mogen dan ook veronderstellen dat de ondertrouwregisters weliswaar niet alle migranten bevatten, maar wel een afspiegeling vormen van de omvang van de migratie en van de beroepsgroepen waarin zij werkzaam waren. Omdat ik met deze scriptie inzicht wil verschaffen in de migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam in de periode waarover daar informatie beschikbaar is in het Stadsarchief Amsterdam, heb ik daar dan ook geruime tijd doorgebracht om zo, via de ondertrouwregisters, inzicht te krijgen in die migratie in de periode 1579-1811. Gelukkig voor mij hoefde ik hiervoor niet de ondertrouwregisters zelf door te werken, maar kon ik gebruik maken van een fysieke kaartenbak die ooit in opdracht van de toenmalige stadsarchivaris dr. S. Hart is aangelegd en waarin voor de periode 1579-1715 alle ingeschrevenen met datum van inschrijving, geslacht en beroep zijn opgenomen. Overigens werden alleen de beroepen van de mannen genoteerd, vrouwen hadden kennelijk geen “beroep”, al weten we bijvoorbeeld dat zeer veel vrouwen buitenshuis werkten als dienstbode. Voor steden als Amsterdam is de schatting dat vijf à zes procent van de bevolking uit inwonende dienstboden bestond en dat daarvan dan weer negentig procent vrouw was.³ Na 1715 worden beroepen niet meer vermeld zodat dan alleen datum van inschrijving en geslacht

¹ Erika Kuijpers, *Migrantestad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 85-86.

² Ibidem 100-104.

³ Jan Lucassen, ‘Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering’, *Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, Working Paper 3*, Gouda juli 2002, 18.

overblijven als informatie. Door deze informatie voor 15 Achterhoekse steden en dorpen over te nemen in een spreadsheet heb ik de basis gelegd voor deze scriptie. De volgende tabel geeft een overzicht van de verzamelde informatie

Tabel 1. Migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam op plaats van herkomst in de periode 1579-1811.⁴

Stad	1579		1601		1626		1651		1676		1701		1726		1751		1776		1801		Totaal
	1600		1625		1650		1675		1700		1725		1750		1775		1800		1811		
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	
Aalten	2	0	0	1	3	0	2	4	21	10	43	23	39	64	44	64	37	56	5	11	429
Borculo	17	21	20	13	20	24	40	58	24	33	24	26	51	57	38	36	24	24	5	5	560
Breedevoort	1	0	2	2	9	8	9	9	19	22	18	28	21	27	16	21	15	28	1	4	260
Bronkhorst	0	0	6	2	0	1	6	4	2	3	0	1	4	8	5	8	7	6	0	2	65
Didam	0	0	0	0	1	0	0	0	4	5	9	9	12	14	9	9	3	10	0	1	86
Dinxperlo	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	8	6	10	4	14	11	13	11	0	1	81
Doetinchem	5	0	6	6	13	16	29	26	33	44	41	43	64	72	54	64	40	50	6	10	622
Eibergen	1	0	0	1	5	4	10	6	15	22	34	31	27	36	30	29	18	27	2	8	306
Groenlo	2	6	11	20	11	20	33	44	40	51	52	71	56	71	38	65	53	76	4	13	737
Neede	0	0	0	0	1	0	2	2	0	2	9	14	15	17	20	13	10	15	4	1	125
Ruurlo	0	0	0	0	0	1	3	1	3	4	5	3	7	4	7	13	7	3	1	2	64
Steenderen	0	0	1	0	0	0	2	2	5	2	5	7	18	12	17	14	29	22	1	5	142
Varsseveld	0	0	0	0	2	0	2	3	12	5	13	11	22	20	29	21	25	22	2	4	193
Vorden	2	1	2	0	2	2	3	1	7	5	4	8	6	9	11	15	16	3	2	2	101
Winterswijk	1	0	2	7	16	10	18	10	30	27	33	68	28	67	41	57	35	53	7	13	523
Totaal	31	28	50	52	84	86	159	170	216	236	298	349	380	482	373	440	332	406	40	82	4294
Mannen	31		50		84		159		216		298		380		373		332		40		1963
Vrouwen		28		52		86		170		236		349		482		440		406		82	2331

De periode 1579-1811 is gekozen op basis van de eerste en laatste vermelding in het register van ondertrouw voor eerste huwelijken.

Amsterdam ontwikkelde zich in die tijd tot het hart van de Republiek en werd het zwaartepunt van de handel in Noordwest Europa. Deze opkomst werd in grote mate gedragen door migranten van binnen en buiten de Republiek, waarbij het ging om honderden mannen en vrouwen per jaar die naar Amsterdam kwamen om daar hun geluk te beproeven, een toestroom die ook doorging toen de Hollandse economie in de achttiende eeuw stagneerde.^{5 6} Ad Knotter wijst er op dat er sprake was van vier categorieën migranten. De eerste categorie zijn de politieke en/of religieuze vluchtelingen, de tweede categorie zijn arbeidsmigranten en passanten die weliswaar voor enkele jaren, maar altijd tijdelijk, arbeid verrichten zoals matrozen en soldaten, de derde categorie zijn de trekarbeiders die alleen seizoensgebonden werk doen en ten slotte de categorie die voor dit essay van belang is, de mensen die zich om economische redenen permanent in Amsterdam vestigden.⁷ Het gaat hier om zeer grote

⁴ Collectie Stadsarchief Amsterdam: toegang op herkomstplaatsen, nrs. 108 tm 115 (hierna: Stadsarchief)

⁵ Cor Trompetter, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, zesentwintigste jaargang, 2000 nummer 4 145-165, 145.

⁶ S. Hart, *Geschrift en Getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch-, en sociaal historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse Archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 137. (hierna: Hart)

⁷ Ad Knotter, 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, zevenentwintigste jaargang, 1995 219-235, 219.

aantallen gezien het feit dat voor 1650 63% van de ondertrouwde mannen en vrouwen niet in Amsterdam was geboren, na 1650 gold dat nog altijd voor 52%. Dit hoge aantal kan enerzijds worden verklaard uit de economische groei waardoor er steeds vraag naar arbeid was, maar ook omdat Amsterdam, net als alle grote steden in die tijd, een sterfteoverschot had zodat aanvulling van buiten alleen al nodig was om het bevolkingsaantal op peil te houden.⁸

Ad Knotter en Jan Luiten van Zanden hebben een uitgebreide analyse gemaakt van de gegevens uit de ondertrouwregisters van de stad Amsterdam en laten zien dat migranten uit bepaalde streken vaak dezelfde beroepen opgaven bij ondertrouw. Scandinaviërs waren vaak zeelieden terwijl uit het oostelijk deel van de Republiek vooral beroepen als kleermaker of schoenmaker werden opgegeven.⁹ Zij verklaren dit uit een wisselwerking tussen de vraag van de Amsterdamse arbeidsmarkt en de economisch sociale structuur van het toevoergebied. Vraag is of dit ook klopt wanneer er op een veel meer lokaal niveau als de Achterhoek en daarbinnen nog eens naar verschillende plaatsen van herkomst wordt gekeken. Als dit klopt wil ik dit aantonen door te kijken naar de sociaal-economische micro geschiedenis van het gebied als geheel en de daarbinnen geselecteerde plaatsen. Klopt dit niet, dan dient te worden aangetoond waarom dit juist in dit gebied niet zo is. Een tweede vraag waarop ik antwoord wil geven is de vraag of er binnen de Achterhoek verschillen zijn in de migratiepatronen van de onderzochte dorpen en steden en zo ja, waarom. Ten slotte zal ik mijn bevindingen vergelijken met die van Cor Trompeter zoals hij die heeft verwoord in zijn essay 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw'. Vanuit Amsterdam bezien liggen de beide herkomstgebieden, Twente en de Achterhoek, in hetzelfde oosten van de Republiek, maar iedere Achterhoeker en Tukker zal onmiddellijk beamen dat dit bepaald niet wil zeggen dat zij "één pot nat" zijn. In dit essay zal ik dan ook antwoord geven op de vraag of zij dat in dit verband juist wel zijn, of dat ook hier het veel gekoesterde onderscheid tot uitdrukking komt.

Om antwoord te geven op de gestelde vragen zal ik beginnen met een micro geschiedenis van de Achterhoek in hoofdstuk twee, gevolgd door een micro geschiedenis van Amsterdam in hoofdstuk drie. Hoofdstuk vier zal gewijd zijn aan de presentatie van de verkregen data met betrekking tot mannen en vrouwen in samenhang met andere gegevens uit de bestudeerde literatuur. In hoofdstuk vijf kijk ik naar de verschillende beroepen van de Achterhoekse migranten in relatie tot de Amsterdamse arbeidsmarkt en de situatie in de Achterhoek. Verspreid over de hoofdstukken vier en vijf zal ik dan antwoord geven op de hierboven geformuleerde vragen door gebruik te maken van de informatie uit de hoofdstukken twee, drie, vier en vijf. Aangezien geen enkel essay natuurlijk "af" is zonder één of meerdere conclusies, is het afsluitende hoofdstuk zes hiervoor bestemd.

Volgens Kooij en Van de Laar zijn er grofweg twee tradities bij migratiestudies waarbij de eerste zich richt op migratie als verschijnsel en de tweede focust op de interactie tussen migranten en de ontvangende samenleving. Push en pull factoren zijn hierbij belangrijke

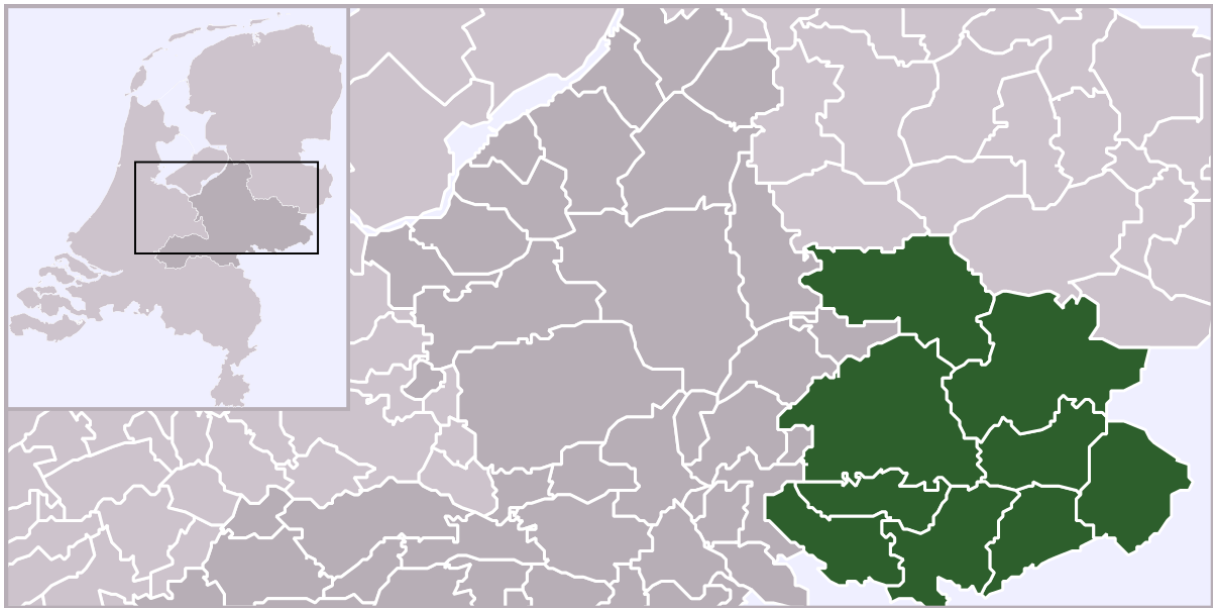
⁸ Knotter, *Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap*, 227.

⁹ Ad Knotter en Jan Luiten van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, dertiende jaargang, 1987 nummer 4 403-431.

concepten om tot verklaringen te komen.¹⁰ Wat ik in deze studie doe is veel van het eerste combineren met een beetje van het tweede om zo te komen tot een synthese van stadsgeschiedenis, streekhistorie en migratiegeschiedenis. Uit de geannoteerde literatuur blijkt wel dat ik zeker niet de eerste ben die zich met deze problematiek bezig houdt, maar ik ben wel de eerste die dat op deze manier doet voor de Achterhoek.

2. De Achterhoek.

De Achterhoek maakt deel uit van de provincie Gelderland en beslaat momenteel het hele oostelijke deel van die provincie:

¹⁰ Pim Kooij en Paul van de Laar, 'Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, zesentwintigste jaargang, 2000 nummer 4 245-260, 254.

Voor deze studie gaat het om de historische Achterhoek en die omvat de volgende gemeenten uit het bovenstaande kaartje: Bronckhorst, Doetinchem, Oude IJsselstreek, Aalten, Winterswijk, Oost Gelre en Berkelland. De vijftien plaatsen uit tabel 1 zijn allen gelegen in deze gemeenten en vormen samen een representatieve weergave van het gebied met betrekking tot migratie in de periode 1579-1811.

In de middeleeuwen heeft zich in de Achterhoek een feodale maatschappij ontwikkeld die voortduurde tot in de negentiende eeuw. Het gebied werd tijdens en ook na de Tachtigjarige Oorlog regelmatig geteisterd door oorlogsgeweld waarbij bijvoorbeeld stevig is gevochten om steden als Bredevoort en Groenlo. Groenlo werd pas in 1627 definitief aan de Republiek toegevoegd en was tot die tijd in 1595, 1597, 1606 en 1627 het toneel van de strijd tussen de Republiek en de Habsburgers en daarna dat van de strijd met het Bisdom Münster.¹¹ Van 1665 tot 1666 was een groot deel van de Achterhoek met in ieder geval Borculo, Doetinchem, Groenlo, Lichtenvoorde en Bredevoort in handen van het bisdom Münster dat onder leiding van bisschop Bernhard von Galen van mening was dat de heerlijkheid Borculo rechtmatig bij Münster hoorde en niet bij de Republiek. In 1672 valt Münster de Republiek nogmaals aan als bondgenoot van Frankrijk en Engeland, waarbij Gelderland volledig wordt veroverd, met

¹¹ W.P. Vemer, *Kroniek van Groenlo* (Arnhem 1977) 29-49.

inbegrip van de Achterhoek dus.¹² Als in 1674 de Fransen wegtrekken verdwijnt ook het oorlogsgeweld eindelijk uit de Achterhoek, bijna een eeuw nadat Holland zich vrijmaakt van Spanje en bijna dertig jaar na de Vrede van Münster.

Gelderland als geheel maakte sinds de Unie van Utrecht in 1579 deel uit van de Republiek, maar omdat vooral het oostelijke deel nog zo lang oorlogsgebied bleef werd de vestiging van bestuurlijke en fiscale instellingen jaren vertraagd zodat pas in 1593 geprobeerd kon worden ook hier een college van Gedeputeerde Staten te vormen. Door het diep gewortelde particularisme mislukte dit en werd de provincie verdeeld in drie kwartieren met ieder een eigen permanent college van drie edelen en drie afgevaardigden van de steden. Er waren dus drie fiscale en bestuurlijke systemen in de provincie Gelderland.¹³ Kennelijk zijn de meningen verdeeld over wat er tot het gewest Gelre behoorde omdat o.a. door dr. F. Keverling Buisman wordt gesproken van vier kwartieren. Tevens brengt hij naar voren dat de stadhouder weliswaar die van de hele Republiek was, maar ook werd aangesteld door de Staten van Gelre en Zutphen waaraan hij in dit gebied zijn eigenlijke macht ontleende. Ten slotte geeft hij aan dat Gelre als voormalig hertogdom een bijzondere plaats innam in de Republiek, omdat bijvoorbeeld Holland en Zeeland “slechts” graafschappen waren. Dit zogenaamde primaat had tot gevolg dat Gelderland in alle commissies waarin het zitting had automatisch de voorzitter leverde.¹⁴

Veel meer dan de bestuurlijke situatie, is voor dit onderzoek de sociaal economische situatie van de Achterhoek in de zeventiende en achttiende eeuw van belang. Voor de meeste dorpelingen in de Achterhoek was het gebruikelijk om naast hun nering, ambacht of handel een klein dorpsboerderijtje aan te houden. Hier hield men één of twee koeien en verbouwde men rogge, boekweit, bieten, bonen, kool en bladgroenten. Groente en melk waren niet in winkels te koop, boter, boekweit en rogge wel, maar dat was natuurlijk wel veel duurder dan zelf produceren. Een bepaalde mate van zelfvoorziening was in de dorpen en zeker op het platteland dan ook noodzaak.¹⁵ Het moet dan ook enorm wennen zijn geweest voor deze mensen in een stad als Amsterdam waar natuurlijk geen plaats was voor deze vorm van zelfvoorziening. Ambachten die werden uitgeoefend waren wever, kleermaker, schoenmaker, bierbrouwer, smid, glazenmaker, ketellapper, klompenmaker, koperslager, radmaker, kuiper, pottenbakker, timmerman, houthakker en chirurgijn. Winkels waren er in de zestiende eeuw nauwelijks en dan vaak beperkt tot textiel. In de loop van de zeventiende eeuw neemt het aantal winkels toe, Winterswijk telt in die tijd bijvoorbeeld ongeveer dertig winkels¹⁶ op honderdvijftig woningen met gemiddeld 1,4 gezin per woning.¹⁷ Winkels werden in die tijd vaak gecombineerd met andere middelen van bestaan zoals een herberg of zelfs het beroep van chirurgijn. Door de eeuwen heen nam het assortiment toe van eerste levensbehoeften als

¹² J.C. Boogman en S. Oosterhaven (ed.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen 1986) 160-162.

¹³ J.L. Israel, *De Republiek 1477-1806, deel I tot 1647* (Oxford 1995) 313-314.

¹⁴ F. Keverling Buisman, O. Moorman van Kappen en F.W.J. Scholten, ed. *Van Hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74.

¹⁵ J.B. te Voortwis, *Winterswijk onder het vergrootglas. Micro-geschiedenis van dorp en platteland in de jaren 1500 tot 1750* (Aalten 2005) 98.

¹⁶ Ibidem 199.

¹⁷ Ibidem 265-266

rogge, boekweit, kaas, boter en stokvis naar meer luxe producten als suiker, peper, kaneel en gember. Verder werden er natuurlijk pannen, potten, spijkers, etc. verkocht. Daglonen liepen vanaf vijf stuivers in de zestiende eeuw op naar tien stuivers in de achttiende eeuw in de Achterhoek, in Holland lagen de daglonen tweemaal zo hoog.¹⁸ Maar daar zal het levensonderhoud ook aanzienlijk duurder zijn geweest, al was het alleen al door het ontbreken van mogelijkheden voor zelfvoorziening. Ook voor een stad als Doetinchem gold dat landbouw in de zestiende en zeventiende eeuw het belangrijkste middel van bestaan was. Daarnaast waren er hier steen- en pannenfabrieken en in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd er zelfs tabak verbouwd en kwam er een ijzer industrie op gang.¹⁹ Door de informatie die er over Winterswijk, Doetinchem en Groenlo is, te combineren met meer algemene historische bronnen over de periode 1579-1811, heb ik een beeld proberen te scheppen van de sociaal-economische en politieke situatie van de gehele Achterhoek in die tijd. Het is immers redelijk te veronderstellen dat de hierboven beschreven kenmerken niet zozeer plaats specifiek zijn, maar kenmerkend voor de Achterhoek als geheel.

3. Amsterdam.

In de periode 1578-1650 is Amsterdam groot en wereldwijd bekend geworden, het is in deze periode van vijfenzeventig jaar dat Amsterdam groeit van provincieplaats tot wereldstad. Een groei van een, weliswaar niet kleine, provincieplaats tot een wereldstad, in Europa waren alleen Londen en Parijs groter. Amsterdam was de spil van een wereldomvattend handelsnetwerk waarin alles samenkwam: goederen, mensen en ideeën die van daaruit dan weer de hele wereld overgingen. De Amsterdamse samenleving was een wereld op zichzelf met stadswallen als fysieke afscheiding van de omgeving en een eigen burgerrecht met eigen regels en voorrechten. De verwerving van dat burgerrecht werd in deze periode steeds duurder gemaakt en ook aan de onderkant van de maatschappij grendelde men de samenleving af, liefdadigheid was bijvoorbeeld mede afhankelijk van de tijd die de hulpbehoevende al in de stad woonde. Tegelijkertijd echter stond de stad wijd open voor de buitenwereld. Niet Amsterdammers waren in de zeventiende eeuw verre in de meerderheid, Amsterdam was een echte immigrantenstad.²⁰ Slechts één op de twintig van die niet Amsterdammers kwam van het omringende platteland, daar was werk genoeg en de loonverschillen met de stad waren er niet of nauwelijks en er bestond dan ook kennelijk vrijwel geen behoefte zich te vestigen in Amsterdam. Het gewest Holland, dus ook Amsterdam, was volledig geïntegreerd met het achterland, waarmee dan de rest van Nederland, maar ook het buitenland wordt bedoeld.²¹ De volgende tabel geeft een overzicht van de herkomst van de bevolking van Amsterdam:

¹⁸ Ibidem 123, 308-309

¹⁹ Boogman en Oosterhaven (ed.) *Geschiedenis van Doetinchem* 131, 149-150.

²⁰ W. Frijhof en M. Prak, ed. *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 9-11.

²¹ Jan Lucassen, Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering, *Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, Working Paper 3*, (Gouda juli 2002) 9.

Tabel 2. Herkomst van de bevolking van Amsterdam.²²

Inwoners van Amsterdam	1600		1650		1700		1750		1800	
		%		%		%		%		%
autochtonen	20.000	30	70.000	38,9	125.000	53,9	112.000	51	117.000	53,2
overige Hollandse steden	2.500	4	10.000	5,5	9.000	3,5	7.000	3,3	10.000	4,2
Hollandse platteland	4.000	6	7.000	4	7.000	3,3	4.000	2,3	6.000	3
overig Nederland	13.000	20	23.000	13,5	32.000	14	35.000	15,9	36.000	16,2
Totaal binnenlandse immigranten	19.500	30	40.000	23	48.000	20,8	46.000	21,5	52.000	23,4
Totaal buitenlandse immigranten	25.500	40	65.000	38	57.000	25,3	62.000	27,5	51.000	23,4
Totaal aantal inwoners	65.000		175.000		230.000		220.000		220.000	

Voor moderne staten worden nationaal inkomen of nationaal product gebruikt als maatstaf van economische ontwikkeling. Voor de periode die in dit essay wordt behandeld ontbreken die gegevens en moeten we genoegen nemen met een veel grovere indicator en dat is bevolkingsaantallen. In die tijd gingen bevolkingsontwikkeling en ontwikkeling van werkgelegenheid namelijk gelijk op. De aantrekkelijkheid van een stad lag voor immigranten in de mogelijkheid om inkomen te verwerven. De enorme groei in inwonertal die blijkt uit tabel 2 in de periode 1600-1700 is dus het gevolg van een enorme economische groei in die periode. In absolute aantallen was de groei alleen in Londen en Parijs groter!²³

Aan de basis van deze economische groei lagen de handelsactiviteiten van de stad Amsterdam waarvan de VOC en WIC belangrijke voorbeelden zijn, maar waarin ook de handel op de Oostzee een belangrijke rol speelde. Voor deze activiteiten waren arbeidskrachten in de directe handelssfeer nodig zoals kooplieden, klerken en makelaars, maar ook in de daarmee verbonden bedrijfstakken zoals transport, scheepsbouw en de verpakkingsmiddelenindustrie. Vervolgens hadden deze mensen natuurlijk bakkers, kleermakers, schoenmakers, brouwers huisbedienden, winkeliers, bouwvakkers, kroegen etc. nodig waarmee de handel het vliegwiel van de economische groei en daarmee van de bevolkings groei van Amsterdam werd.²⁴ In deze tijd was het zo dat alle grote Europese steden, dus ook Amsterdam, een sterfteoverschot hadden waardoor alleen al voor het in stand houden van de bevolking immigratie een noodzaak was.²⁵ Natuurlijk betekende dit alles bepaald niet dat Amsterdam een loterij zonder nietten was, niet alleen de rijkdom van de bovenlaag nam toe, maar ook het aantal armen groeide snel waarbij de afstand tussen rijk en arm sterk toenam. Armoede nam niet alleen absoluut, maar ook relatief toe.²⁶ Hiermee nam ook de armenzorg in omvang toe, een zorg die vooral vanuit de kerk werd geregeld en dus gebonden was aan de religie die de betreffende arme aanhing. Diakenen en Heilige Geestmeesters stonden dus als de Tafel van de Heilige Geest en de diaconie naast elkaar.²⁷

Natuurlijk is het zo dat vervolging vanwege politieke en religieuze overtuiging een rol hebben gespeeld in de stap om als migrant naar Amsterdam te komen wat vooral gold voor Zuid

²² Ibidem 25.

²³ Frijhof en Prak, ed. *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* 9-11.

²⁴ Ibidem 105-106.

²⁵ Knotter, *Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap* 227.

²⁶ Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* 12.

²⁷ A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1996) 80.

Nederlanders, Portugese, Spaanse en Oost Europese Joden en Franse hugenoten. De Republiek, en zeker Amsterdam, stond bekend als tolerant tegenover anders denkenden, maar ook hier zullen economische motieven een rol hebben gespeeld. Als je dan toch besluit te vluchten, dan ligt een plek met economisch perspectief natuurlijk het meest voor de hand.²⁸ In dit essay gaat het om migranten uit de Achterhoek, het meest oostelijke deel van de Republiek. Het gaat hierbij dan, zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken, vooral om ambachtslieden in verzorgende beroepen zoals schoenmakers, kleermakers en bakkers. Politieke en religieuze vervolging hebben bij de keuze om te vertrekken naar Amsterdam slechts beperkt een rol gespeeld en dan vooral met betrekking tot Groenlo en Borculo. Het waren vooral economische overwegingen die de keuze bepaalden en dan lag migratie naar één van de sterkste groeiende economieën van het Europa van die tijd het meest voor de hand.

4. Mannen en vrouwen.

Volgens Hart is de trek vanuit Gelderland naar Amsterdam het grootst in de jaren na 1725. Na 1785 loopt vooral het aantal bruidegoms terug. De vrouwenmigratie begon in 1706 en was het grootst in de jaren 1761-1785 (43% van het totaal van de bruiden in de hele periode 1601-1800) met als topjaren 1761-1785.²⁹ Om te kijken of deze algemene bevindingen ook gelden voor de Achterhoek is de volgende tabel opgenomen:

Tabel 2. Aantallen niet Amsterdamse ingeschrevenen in de ondertrouwregisters van Amsterdam in 25 jarige perioden.³⁰

	Achterhoek	%	Gelderland	%	Nederland	%	Buitenland	%	Totaal
1601-1625	102	12,59	810	6,67	12.151	42,15	16.680	57,85	28.831
1626-1650	170	13,32	1.276	7,08	18.017	40,78	26.159	59,22	44.176
1651-1675	329	14,34	2.294	10,89	21.070	44,44	26.342	55,56	47.412
1676-1700	452	14,99	3.015	15,22	19.815	48,33	21.185	51,67	41.000
1701-1725	647	18,81	3.439	19,48	17.657	46,84	20.038	53,16	37.695
1726-1750	862	17,67	4.878	24,51	19.900	43,16	26.211	56,84	46.111
1751-1775	813	15,75	5.163	23,97	21.538	48,03	23.307	51,97	44.845
1776-1800	738	14,31	5.157	22,09	23.342	50,25	23.111	49,75	46.453
Totaal	4.113	15,80	26.032	16,96	153.490	45,61	183.033	54,39	336.523

In deze tabel staan de absolute aantallen immigranten uit de Achterhoek en het percentage dat zij uitmaken van het aantal migranten vanuit de hele provincie Gelderland naar Amsterdam. Vervolgens is het aantal migranten vanuit Gelderland als percentage van immigranten uit heel Nederland weergegeven en is het aantal immigranten uit heel Nederland en die uit het buitenland nog eens afgezet tegen het totale aantal immigranten.

²⁸ Knotter, *Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap* 219 en 221-222.

²⁹ Hart, 122.

³⁰ Stadsarchief en Hart 141, 143, 145-147.

Om het beeld compleet te maken worden in tabel 3 de verhoudingen in ondertrouw weergegeven inclusief de inschrijvingen door autochtone Amsterdammers.

Tabel 3. Aantallen ingeschrevenen in de ondertrouwregisters van Amsterdam in 25 jarige perioden.³¹

	Amsterdam	%	Nederland	%	Buitenland	%	Totaal
1601-1625	12.833	30,80	12.151	29,16	16.680	40,03	41.664
1626-1650	25.209	36,33	18.017	25,97	26.159	37,70	69.385
1651-1675	36.890	43,76	21.070	24,99	26.342	31,25	84.302
1676-1700	44.261	51,91	19.815	23,24	21.185	24,85	85.261
1701-1725	50.723	57,37	17.657	19,97	20.038	22,66	88.418
1726-1750	48.516	51,27	19.900	21,03	26.211	27,70	94.627
1751-1775	47.858	51,63	21.538	23,23	23.307	25,14	92.703
1776-1800	46.266	49,90	23.342	25,17	23.111	24,93	92.719
Totaal	312.556	48,15	153.490	23,65	183.033	28,20	649.079

De Achterhoek maakt nu ongeveer 17% uit van de provincie Gelderland en die maakt op haar beurt nu weer 12% uit van Nederland als geheel wat betreft inwoneraantallen. In 1795 maakte Gelderland 11% uit van heel Nederland.³² Als we aannemen dat deze verhoudingen ook in de periode 1600-1800 van toepassing waren dan zien we, met uitzondering van de periode 1701-1750, een ondervertegenwoordiging van de Achterhoek in de totale Gelderse migratie terwijl Gelderland als geheel vanaf 1676 continu een groter dan evenredig deel van de migratie voor haar rekening neemt. Deze gevolgtrekking uit tabel 2 is gebaseerd op inwoneraantallen van onze tijd en die uit 1795, maar wordt wel ondersteund door de cijfers per provincie zoals Hart die weergeeft op de pagina's 145 tot en met 147 van zijn boek "Geschrift en Getal". De oorzaak van dit patroon moet volgens mij worden gezocht in het feit dat de Achterhoek in de perioden van ondervertegenwoordiging in veel sterkere mate dan andere delen van Gelderland betrokken was bij oorlogsgeweld.

Volgens Hart is de trek vanuit Gelderland naar Amsterdam het grootst in de jaren na 1725, zoals ook blijkt uit tabel 2. Uit diezelfde tabel blijkt echter ook dat dat die periode voor de Achterhoek al in 1701 begint. Door middel van tabel 1 wordt dan zichtbaar dat dit vooral komt door de plaatsen Aalten, Doetinchem, Eibergen, Groenlo en Winterswijk waarbij in de laatste twee plaatsen de migratie al na 1676 sterk op gang komt. Voor Borculo geldt dat er al vanaf het begin van het bijhouden van ondertrouwregisters een relatief forse migratie naar Amsterdam is terwijl deze juist in de periode 1675-1725 terug valt, om daarna weer aan te trekken. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in het feit dat met name die plaatsen lagen in het gebied dat tot 1627 nog steeds oorlogsgebied was waarin Habsburgse en Republikeinse bezetting elkaar afwisselden. En toen dat eenmaal voorbij was werden deze plaatsen bezet door de bisschop van Münster van 1665 tot 1666 en door de Fransen van 1672-1674.³³ Het

³¹ Hart 139, 141, 143

³² E.W. Hofstee, *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981) 124.

³³ Vemer, *Kroniek van Groenlo* 29-49. en Boogman en Oosterhaven, *Geschiedenis van Doetinchem* 160-162.

lijkt erop dat niet alleen economische motieven een rol speelden om de beslissing tot emigratie te nemen, maar dat ook een eeuw van oorlog en plundering een rol speelde.

Uit de cijfers blijkt dat tot 1725 er meer mannen dan vrouwen worden ingeschreven in de ondertrouwregisters van de stad Amsterdam. In de onderstaande tabel is dat inzichtelijk gemaakt door de sexratio op te nemen waarmee wordt uitgedrukt hoeveel bruiden er stonden ingeschreven per 100 bruidegoms. De kolom Nederland staat hier voor de Nederlandse provincies exclusief Amsterdam.

Tabel 4. Sexratio: aantal bruiden op 100 bruidegoms.³⁴

	Achterhoek	Gelderland	Nederland	Buitenland	Amsterdam	Totaal Amsterdam
1601-1625	96	87	84	71	155	95
1626-1650	102	92	85	64	155	95
1651-1675	107	82	84	61	154	99
1676-1700	109	98	89	61	144	104
1701-1725	117	100	96	55	137	104
1726-1750	127	108	105	61	143	106
1751-1775	118	109	109	59	142	107
1776-1800	122	126	125	51	146	108

De snelle toename van de Amsterdamse bevolking tussen 1601 en 1670 tekent zich af in het toenemende aantal inschrijvingen in het ondertrouwregister (zie ook tabel 2), maar wat hierbij opmerkelijk is, zoals blijkt uit tabel 4, is dat de sexratio in die periode onder de 100 blijft. Later komt dit niet meer voor en dit wijst er dan ook op dat in de periode tot 1670 een bijzonder groot deel van de migranten uit mannen bestond. Natuurlijk moet er evenwicht zijn tussen het aantal mannen en vrouwen dat zich inschrijft in de ondertrouwregisters. Hart heeft steekproeven genomen voor de jaren 1638 en 1753 waarin gekeken werd naar het totaal van alle ondertrouwd en niet alleen naar hen die voor de eerste keer huwden, maar ook naar weduwen en weduwnaars en naar diegenen die op akten van elders als ondertrouwd werden ingeschreven. Voor 1638 leidt dat tot 2017 bruiden en eenzelfde aantal bruidegoms, de aantallen voor 1753 zijn 2315 bruiden en bruidegoms. Hiermee is verklaard waarom de sexratio nooit exact op 100 uitkomt wanneer we alleen naar inschrijvingen voor een eerste huwelijk kijken.³⁵

In de inleiding is al aangegeven dat in deze studie ook een vergelijking wordt gemaakt tussen de Achterhoek en Twente en om die reden is het van belang om tabel 5 op te nemen waarin de sexratio van de Achterhoek en Twente met elkaar wordt vergeleken.

³⁴ Hart 137, 139, 141, 143, 145-147

³⁵ Hart 121

Tabel 5. Sexratio voor de Achterhoek en Twente vergeleken.³⁶

	Achterhoek	%	Sexratio	Twente	%	Sexratio
1601-1625	102	12,6	96	259	15,1	96
1626-1650	170	13,3	102	441	19,4	102
1651-1675	329	14,3	107	773	23,2	125
1676-1700	452	15,0	109	886	27,7	115
1701-1725	647	18,8	117	1.295	33,5	129
1726-1750	862	17,7	127	1.392	36,0	154
1751-1775	813	15,8	118	1.067	29,4	170
1776-1800	738	14,3	122	1.043	29,2	180
Totaal	4.113			7.156		

In deze tabel zijn de absolute aantallen migranten vanuit de Achterhoek en Twente opgenomen, het percentage dat dit aantal uitmaakt van de totale migratie vanuit Gelderland respectievelijk Overijssel en de sexratio. Opvallend hierbij is dat de tendens vergelijkbaar is, maar dat wat voor de Achterhoek geldt, in sterkere mate geldt voor Twente. Om deze verschillen te verklaren zou dieper ingegaan moeten worden op zowel de demografische opbouw van de bevolking in geslacht als op de sociaal economische omstandigheden. Door deze twee factoren voor de Achterhoek en Twente in combinatie met elkaar te vergelijken zou het dan mogelijk moeten zijn antwoord te geven op de vraag waardoor deze verschillen zijn ontstaan. Mij ontbreken op dit moment de noodzakelijke gegevens om hier verder op in te gaan, wel wil ik hierna een mogelijke verklaring geven voor het feit dat er over het grootste deel van de bestudeerde periode meer vrouwen dan mannen naar Amsterdam trokken. Gezien de vergelijkbaarheid van Twente en de Achterhoek in sociaal economisch opzicht is het redelijk te veronderstellen dat die verklaring voor beide gebieden geldend is.

Uit tabel 4 komt duidelijk naar voren dat de sexratio met betrekking tot de Achterhoek vanaf 1600 steeds hoger is dan die van Gelderland en die is steeds hoger dan die van Nederland. Met andere woorden er trouwen in Amsterdam meer Achterhoekse vrouwen dan Achterhoekse mannen. In het licht van de in de inleiding besproken argumentatie om de informatie uit de ondertrouwregisters als betrouwbaar aan te merken voor de migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam, is het dan ook duidelijk dat er vanaf 1625 meer vrouwen dan mannen naar Amsterdam vertrokken. De verklaring hiervoor ligt vooral in het patroon van huwelijk en voortplanting zoals zich dat vanaf 1600 ontwikkelde in West Europa. Dit patroon kenmerkt zich door een hoge huwelijksleeftijd en een relatief hoog aantal mannen en vrouwen dat nooit trouwde en wordt vaak aangeduid als het agrarisch-ambachtelijke stelsel. Dit patroon kwam voort uit de toen heersende economische orde die werd gekenmerkt door de overheersende betekenis van kleine, zelfstandige, op eigen verantwoordelijkheid gevoerde bedrijven in landbouw, nijverheid en, in mindere mate, de handel.³⁷ Bedrijfshuishouding en

³⁶ Hart 137, 139, 141, 143, 145-147

³⁷ Hofstee, *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* 14.

gezinshuishouding vielen hierbij samen, met voor de agrarische gebieden van Nederland en dus ook voor de Achterhoek, een drie generatie huishouden als norm. Hier woonden ouders met kinderen in één huis met (groot)ouders waarbij de introuwende zoon de plicht had zijn ouders te verzorgen. Zijn broers en zussen waren hiermee gevrijwaard van de plicht hun ouders te verzorgen, maar namen tegelijkertijd afstand van hun erfrecht op het ouderlijk huis en de bijbehorende percelen grond. Bleven zij ongetrouwd, dan had de ervende broer de plicht zijn ongehuwde broers en zussen te voorzien van middelen tot bestaan. In agrarische gebieden zoals de Achterhoek was het dus lastiger dan in stedelijke gebieden om als man een bestaan te vinden van waaruit een gezin gesticht kon worden dan in de meer verstedelijkte gebieden. Voor vrouwen was dit nog lastiger. Hofstee stelt dat dit alles in een breder maatschappelijk kader geplaatst moet worden waarin het stelsel er primair op gericht was het aantal huishoudens te beperken om zo een beperking van het nageslacht te bereiken en daarmee een verlies van welstand te voorkomen. Dit past alleen in een samenleving waar de verantwoordelijkheid voor het bestaan ligt bij het individu en het individuele gezin, eventueel in combinatie met inwonende ouders.³⁸ Hofstee brengt dit alles in verband met een soort Malthusiaans gedrag waarbij min of meer bewust wordt gestreefd naar een passend aantal inwoners van de eigen regio. Hoewel dit een mijns inziens veel te voorbarige conclusie is, is het gevolg van dit alles natuurlijk wel dat er niet ervende zoons en dochters overblijven die of als ongetrouwde moeten inwonen bij hun ouders en broer, of hun heil elders moeten zoeken. Mannen hebben dan de mogelijkheid voor een ambacht te kiezen of te trouwen met de dochter van een boer of ambachtsman zonder zoons, voor vrouwen zijn er in die tijd minder mogelijkheden, zeker gezien de kansen op de arbeidsmarkt. Het is dan ook niet meer dan logisch dat vrouwen naar een stad als Amsterdam trokken omdat daar de kansen lagen op werk als dienstbode (zoals al eerder aangegeven staan deze dienstverbanden niet vermeld in de ondertrouwregisters) en er meer kans was op een huwelijk. De mogelijkheden van het platteland waarbij introuwen in een bestaand bedrijf de meest voor de hand liggende keuze voor een goede toekomst was, waren hier niet aan de orde. Een eigen baan, een huwelijk met een man met baan, zonder dat daar per sé een eigen bedrijf voor nodig was en een toekomst zonder de last van ouders en inwonende ongetrouwde broers en zussen moet een zeer aantrekkelijke gedachte zijn geweest. Hiermee is er zeker de motivatie tot migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam voor vrouwen, maar ook voor niet ervende mannen met een ambacht. Dit laatste is het onderwerp voor het volgende hoofdstuk.

5. Beroepen.

Steden in vroeg modern Europa waren voor hun arbeidsmarkt in hoge mate afhankelijk van immigranten omdat het sterftecijfer in de steden vrijwel altijd boven het geboortecijfer lag. Het sterftecijfer in Amsterdam lag in de zeventiende eeuw extreem hoog terwijl de vraag naar arbeid explosief groeide door de zeer sterk aantrekkende economie. Gevolg is dan ook een zeer sterke afhankelijkheid van een permanente stroom van immigranten. Immigranten die zich dan natuurlijk wel een plek moesten veroveren op de arbeidsmarkt. Ook na 1665, als de economie van Amsterdam stagneert, bleef een toestroom van immigranten noodzakelijk om

³⁸ Hofstee, *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* 15.

het aanbod van arbeid in stand te houden. In de hele zeventiende eeuw was gemiddeld twee derde van de ondertrouwde bruidegoms in Amsterdam niet in die stad geboren.³⁹ In sommige beroepen waren immigranten sterk vertegenwoordigd zoals bakkers, schoenmakers, droogscheerders etc. Andere beroepen zoals scheepstimmerman waren en bleven overwegend uitgeoefend worden door Amsterdammers. Het lijkt redelijk om te veronderstellen dat immigranten de arbeidsmarkt met een achterstand betraden waardoor zij genoeg moesten nemen met de “mindere” banen. Knotter en Van Zanden hebben hier onderzoek naar gedaan door het kohier van personele quotisatie uit 1742, waarin alle gezinshoofden met een inkomen van meer dan zeshonderd gulden zijn vermeld qua beroepen te vergelijken met het totale aantal ondertrouwde bruidegoms met hetzelfde beroep in de periode 1601-1700. Verder hebben zij gekeken naar de alfabetiseringsgraad van de beroepsbeoefenaren en naar de daglonen van vrijwel alle beroepen. Statistische analyse laat dan zien dat de eerder genoemde hypothese dat immigranten vooral in de mindere beroepen terecht kwamen niet juist is. De algemene tendens is juist dat de verschillen tussen Amsterdammers en immigranten verrassend klein is en dat de positie van Amsterdammers slechts marginaal beter is.⁴⁰ Wel lijkt het redelijk te veronderstellen dat er sprake was van ketting migratie zodat er binnen bepaalde groepen een soort migranten gebondenheid en daarbinnen zelfs een streekgebondenheid optrad. Tegelijkertijd is het redelijk te veronderstellen dat ook de “push” factor een rol van betekenis gespeeld moet hebben. Als iemand de beslissing neemt om te vertrekken vanuit een plattelandsgebied als de Achterhoek, waar de agrarische sector, gecombineerd met thuis werk in de opkomende textiel industrie, de belangrijkste bron van inkomsten is, naar een stad als Amsterdam dan doet die persoon dat in de meeste gevallen met een beroep als uitgangspunt.

Tabel 6 geeft een overzicht van de meest opgegeven beroepen door Achterhoekers bij het aangaan van de eerste ondertrouw. Het betreft hier de periode tot 1715 omdat na die tijd het beroep niet meer werd vermeld in het ondertrouwregister. Tevens is van belang te vermelden dat het beroep van de bruid nooit werd vermeld en tenslotte is het goed te vermelden dat het ondoenlijk is om alle beroepen op te nemen omdat er volgens Hart tweeduizend worden genoemd, waarbij het ook nog eens zo is dat voor hetzelfde beroep meerdere namen worden gebruikt.⁴¹

In tabel 6 zijn de knechten in een aparte kolom opgenomen conform de vermelding in het register van ondertrouw, maar Hart geeft aan dat dit onderscheid lang niet altijd werd gemaakt bij de inschrijving⁴² zodat de aantallen die worden genoemd in de tweede kolom zeker niet allemaal zelfstandig gevestigde beroeps beoefenaars zullen zijn geweest. Knotter en Van Zanden wijzen er op dat alleen in de periode 1640-1653 er bij de inschrijving in het register van ondertrouw consequent onderscheid gemaakt wordt tussen bazen en knechten. Het totale aantal en het bijbehorende percentage geeft echter wel degelijk een goed inzicht in de beroepenverdeling zoals die in de zeventiende eeuw gold voor migranten vanuit de Achterhoek naar Amsterdam.

³⁹ Knotter en Van Zanden, ‘Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw’ 406

⁴⁰ Ibidem 406-409.

⁴¹ Hart 128.

⁴² Ibidem 128.

Tabel 6. Beroepen door Achterhoekers opgegeven bij inschrijving voor eerste ondertrouw.⁴³

Beroep		Knecht	Totaal	%
Bakker	60	5	65	8,2
Chirurgijn	5		5	0,6
Droogscheerder	12		12	1,5
Hoedenmaker	6		6	0,8
Huistimmerman	4	3	7	0,9
Kistenmaker	11	2	13	1,6
Kleermaker	124	24	148	18,7
Koopman	5		5	0,6
Kuiper	5	1	6	0,8
Linnenwever	15	1	16	2,0
Metselaar	6		6	0,8
Passementwerker	7		7	0,9
Schoenlapper	5		5	0,6
Schoenmaker	100	11	111	14,1
Servetwerker	8		8	1,0
Slotenmaker	5		5	0,6
Smid	14	4	18	2,3
Soldaat	11		11	1,4
Timmerman	17		17	2,2
Varensman	17		17	2,2
Wijnkoper	4		4	0,5
Wijnverlater	5	2	7	0,9
Winkelier	7		7	0,9
Overige beroepen	212		212	26,8
Geen Beroep	72		72	9,1
			790	100,0

In de groep kleermakers zijn 21 snijders en 17 snijdersknechten opgenomen omdat dit andere benamingen zijn voor hetzelfde beroep. In de groep smeden zijn 2 grofsmeden en 2 hoefsmeden opgenomen.

Uit het voorgaande is al duidelijk geworden dat veel Achterhoekers zich bezighielden met één of andere vorm van textiel bewerking. Het is dan ook voor de beeldvorming van de beroepskeuze van de Achterhoekse migranten in Amsterdam belangrijk deze hele groep van textiel gerelateerde beroepen verder te specificeren en bij elkaar op te tellen hetgeen is weergegeven in tabel 7.

⁴³ Stadsarchief nrs. 108-115.

Tabel 7. Achterhoekers in textiel gerelateerde beroepen.⁴⁴

Beroep		Knecht	Totaal	%
Bombazijnwerker	1	1	2	0,3
Droogscheerder	12		12	1,5
Kaffawerker	2		2	0,3
Katoenverver	1		1	0,1
Lakendrapeerder	1		1	0,1
Lakenkoper	1		1	0,1
Lakenwever		1	1	0,1
Linnenwever	15	1	16	2,0
Lintwerker	2		2	0,3
Passementwerker	7		7	0,9
Servetwerker	8		8	1,0
Tafellakenwerker	4		4	0,5
Trijpwerker	1		1	0,1
Verver		2	2	0,3
Wever	1		1	0,1
Wolwever	1		1	0,1
Zijdegrofgrijnwerker	1		1	0,1
Zijde-lakenverkoper	1		1	0,1
	59	5	64	8,1

Tabel 6 en 7 laten zien dat het vooral kleermakers (19%), schoenmakers (15%), bakkers (8%) en textielwerkers (8%) waren die vanuit de Achterhoek naar Amsterdam trokken. Samen maken deze vier beroepsgroepen 50% van het totaal uit!

Om de vraag te beantwoorden waarom juist deze beroepen zoveel Achterhoekers trokken is het goed om te kijken naar de verklaring die Knotter en Van Zanden geven voor de vraag waarom immigranten niet alleen in proletarische, maar ook in bepaalde ambachtelijke beroepen oververtegenwoordigd zijn. En waarom juist niet in scheepvaart- en bouwambachten? Knotter en Van Zanden betogen ‘dat de “arbeidsmarkt” een abstractie is en in feite uiteenvalt in verschillende deelmarkten of segmenten waartussen weinig mobiliteit bestaat’.⁴⁵ De positie van de immigranten op de Amsterdamse arbeidsmarkt in de zeventiende eeuw wordt volgens hen in belangrijke mate door deze segmenteringstendens bepaald waarbij onderscheid gemaakt moet worden tussen factoren die werkzaam zijn in het afstotingsgebied (in dit geval de Achterhoek) en factoren die werkzaam zijn in het aantrekkingsgebied (in dit onderzoek dus Amsterdam). De structuur van het aanbod wordt bepaald door een tendens van regionale specialisering, die op haar beurt weer kan worden herleid naar de economische structuur van het afstotingsgebied. In het aantrekkingsgebied wordt de segmentering mede veroorzaakt door institutionalisering van de marktverhoudingen

⁴⁴ Stadsarchief nrs. 108-115.

⁴⁵ Knotter en Van Zanden, ‘Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw’ 410

die weer het gevolg kan zijn van zowel formele regelgeving als informele persoonlijke voorkeuren en netwerken. Binnen die netwerken komt dan de koppeling tussen vraag en aanbod tot stand.⁴⁶

Een voorbeeld van informele preferenties is afkomstig uit de notulen van de zogenaamde Droogscheerderssynode. In deze notulen werd geklaagd over de Amsterdamse gewoonte dat droogscheerders die naar Amsterdam komen om te werken zich moesten verzamelen op een bepaald plek waar vervolgens de lakenbereiders hun keuze maakten. Hierdoor kregen in de ogen van de klagers Nederlandse droogscheerders vaak geen werk omdat de “buitenlanders” elkaar de voorkeur gaven en/of omdat deze goedkoper waren. Bij sloopstimmerlieden gold door de gildevoorschriften het omgekeerde, de formele regels waren zo dat gildeleden en ingezetenen van Amsterdam altijd de voorkeur genoten boven vreemden en niet-leden. Eenzelfde regeling gold ook voor de huistimmerlieden. Waar gilden bestonden was de baas verplicht gildelid en verplicht om poorter van de stad te zijn, maar dat gold niet voor knechten. Het gilde van sloopstimmerlieden vormde hierop een uitzondering, daar moesten ook de knechten gildelid en poorter zijn. Dit laatste verklaart dan ook waarom er in die beroepsgroep vrijwel geen immigranten voorkwamen. Uit mijn inventarisatie van Achterhoekse migranten komt slechts één sloopstimmerman naar voren.

Informele voorkeuren zouden weleens een belangrijkere rol gespeeld kunnen hebben bij het overwicht van bakkers in het totale aanbod van migranten uit bijvoorbeeld de Achterhoek. In deze beroepsgroep was het de gewoonte dat leerlingen en gezellen inwoonden bij de bakkers en dus min of meer deel uitmaakten van het gezin. De persoonlijke relatie die hierdoor ontstond tussen leerling en patroon verklaart voor een belangrijk deel de keuze voor mensen uit de eigen streek. Doorredenerend op deze gedachte is het geen vreemde gedachte dat leerlingen in een groot aantal gevallen hun toekomstige baas al min of meer kenden voor zij naar Amsterdam vertrokken, kettingmigratie dus.

Knotter en Van Zanden onderkennen drie herkomstgebieden van migranten te weten België en Frankrijk, de kustprovincies van Nederland en Duitsland en de landprovincies van Duitsland en Nederland. Gezien de ligging van de Achterhoek in het oosten van Nederland zijn de landprovincies voor dit essay van belang. De arbeidsmarkt van de bakkers, de smeden, de kleermakers en de schoenmakers werd vrijwel geheel gedomineerd door migranten uit deze gebieden. Het gaat hier dan ook om geschoolde ambachten die veel beoefend werden op het platteland, al of niet in combinatie met het landbouwbedrijf. Zoals blijkt uit de tabellen 6 en 7 sluit het beeld zoals dat naar voren komt uit de door mij vergaarde data met betrekking tot de Achterhoek, vrijwel volledig aan op dit meer algemene beeld zoals dat naar voren komt bij Knotter en Van Zanden, met uitzondering van smeden. Cor Trompetter constateert dat deze laatste groep, die hij benoemt als metaalsector en waarin hij ook slotenmakers opneemt, wel een fors deel uitmaakte van de migranten uit Twente.⁴⁷ Een groep die Knotter en Van Zanden niet met name noemt, maar die zowel in mijn onderzoek als dat van Trompetter naar voren komt als omvangrijk (8% van het totaal), is die van de textielbewerkers. Knotter en Van Zanden onderscheiden vervolgens de commercieel-maritieme en agrarisch-ambachtelijke

⁴⁶ Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw' 410

⁴⁷ Trompetter, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw' 160.

regio's als de twee belangrijkste herkomstgebieden. Daar laten zij dan een statistische bewerking op los om te komen tot enkelvoudige correlatie coëfficiënten tussen in Amsterdam geboren en gedeeld door het totaal aantal ondertrouwen per beroepsgroep en het aantal ondertrouwen uit de verschillende immigratiegebieden gedeeld door het totaal aantal immigranten per beroepsgroep. Het resultaat hiervan is dat Amsterdam negatief correleert met de Nederlandse landprovincies zoals de Achterhoek en Twente, wat inhoudt dat het arbeidsaanbod uit deze gebieden complementair was aan dat van Amsterdam.⁴⁸ Er was dus behoefte in Amsterdam aan de ambachten waarin de Achterhoek was gespecialiseerd. Was de kuststreek van Noord-Frankrijk tot Oost-Friesland in de zestiende en begin zeventiende eeuw het belangrijkste recruteringsgebied voor Amsterdam, in de zeventiende eeuw kwamen vooral de landprovincies op, omdat juist hier de mensen te vinden waren die werkten in de consumptie verzorgende ambachten. Het belang van de perifere gebieden van de Republiek nam in de zeventiende eeuw dan ook sterk toe, een belang dat zich voortzet in de achttiende eeuw. Zoals eerder is aangetoond neemt de Achterhoek al in een vroeg stadium deel aan deze groei, al eerder dan Gelderland als geheel en ook eerder dan Twente, Dat er weinig scheepsbouwers uit de landprovincies afkomstig waren is natuurlijk te verklaren uit het feit dat scheepsbouw op de zandgronden van Oost-Nederland nu eenmaal een niet veel voorkomende beroepsgroep is. Minder voor de hand liggend is het beperkte aantal huistimmerlieden en metselaars dat zich vanuit de Achterhoek in Amsterdam vestigde. Waarschijnlijk werd dit veroorzaakt door het verschil in gebruikte bouwmaterialen, in Amsterdam werd vooral gebruik gemaakt van steen, in de Achterhoek bouwde men vooral vakwerk huizen van leem en hout waarvoor andere vaardigheden nodig waren. Schoen- en kleermakerij zijn wel duidelijk primaire specialisaties binnen een zelfvoorzienende economie zoals de Achterhoek dat in de beschreven periode was. Hetzelfde geldt natuurlijk voor bakkers en textielwerkers, al bestond die laatste groep voor een groot deel uit mensen die het textielwerk deden als aanvulling op hun hoofd activiteit. Textielwerk als thuiswerk voor kleine agrarische bedrijven was een wijd verbreid verschijnsel zoals ook in hoofdstuk twee al is beschreven

6. Conclusie.

Duidelijk is wel dat immigranten in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw zeker geen tweederangspositie bekleedden. Amsterdam had continu behoefte aan zowel geschoolde als ongeschoolde arbeidskrachten om haar economische groei mogelijk te maken. Vrijwel iedereen die wilde werken vond dus ook werk en daarmee een plek in de stad. Dat er concentraties van bepaald immigranten in bepaalde beroepen plaats vond had dan ook niet zozeer te maken met sociale status van het gekozen beroep, maar meer met de beroepsspecialisatie in het gebied van herkomst. De relatief hoge lonen die betaald werden in Amsterdam en de relatieve overbevolking van Oost-Nederland zorgden ervoor dat de in de tweede helft van de zeventiende eeuw goed op gang gekomen migratie vanuit de Achterhoek tot ver in de achttiende eeuw bleef doorgaan.

⁴⁸ Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw' 415

De Achterhoek wijkt duidelijk af van het migratiepatroon zoals dat zichtbaar is voor heel Gelderland. De grootste trek vanuit Gelderland vindt plaats na 1725, terwijl de migratie vanuit de Achterhoek al in 1676 op gang komt. Opvallend is ook dat de vrouwenmigratie in de Achterhoek al in een vroeger stadium opkomt dan in Gelderland als geheel en uiteindelijk in verhouding groter is dan die van de mannen. Vanuit Borculo en, in iets mindere mate Groenlo, immigreren al heel vroeg mensen naar Amsterdam. Voor Borculo is dit al het geval vanaf het begin van de registratie middels ondertrouwregisters, dus al aan het einde van de zestiende eeuw. Het gaat hier om twee strategisch zeer belangrijke grenssteden, die met grote regelmaat getroffen worden door oorlogsgeweld en dit is dan waarschijnlijk ook een belangrijke verklaring voor dit patroon, zeker in combinatie met godsdienstvrijheid. Door het steeds terugkeren van het Spaanse leger was het immers vooral voor de tot het protestantisme bekeerde inwoners een lastige tijd zodat het logisch is dat juist zij een veiliger haven zochten. Dit blijkt ook uit de inschrijving in de ondertrouwregisters, het gaat hier vrijwel alleen om migranten die opgeven van protestantse huize te zijn.⁴⁹

Wat volgens Hart opvalt bij de migratie vanuit Overijssel is dat deze zo gelijkmatig is, met als hoogtepunt de periode 1701-1750.⁵⁰ Door dit gegeven te combineren met de cijfers die Trompetter geeft over het percentage migranten vanuit Twente ten opzichte van het totale aantal migranten vanuit Overijssel⁵¹ valt te concluderen dat dit algemene beeld voor Overijssel zeker ook geldt voor Twente. Er is dus in die zin een verschil tussen de Achterhoek en Twente dat de migratie vanuit de Achterhoek eerder op gang komt en langer aanhoudt. Tabel 1 laat immers zien dat de toestroom vanuit de Achterhoek tot 1800 slechts licht afneemt.

In de vergelijking tussen Twente en de Achterhoek is wel een duidelijke overeenkomst zichtbaar waar het de verhouding mannen ten opzichte van vrouwen betreft. In beide gevallen is het aantal vrouwen dat naar Amsterdam vertrekt, zeker na 1650, steeds veel groter dan het aantal mannen. Voor Twente geldt dit in nog sterkere mate dan voor de Achterhoek. De verklaring voor deze hoge sexratio (aantal bruiden ten opzichte van het aantal bruidegoms) is in hoofdstuk vier gegeven vanuit de gedachte dat het traditionele gezinsconcept waarbij de oudste zoon het bedrijf of de boerderij overneemt en de ouders in huis neemt om deze te verzorgen, algemeen gebruikelijk was in gebieden als Twente en de Achterhoek. Hierdoor bleven er voor de overblijvende zoons als mogelijkheden over om te trouwen met een erfgename zonder broers en zo een eigen bedrijf te verkrijgen of om een ambacht ter hand te nemen. Voor vrouwen lag het lastiger, zij konden als niet erfgename geen eigen bedrijf beginnen en moesten dus via huwelijk of loondienst een plek vinden. Loondienst voor vrouwen betekende in de praktijk werk als dienstbode en van dat werk was er in een stad als Amsterdam nu eenmaal meer voorhanden dan op het platteland.⁵²

⁴⁹ Stadsarchief nr. 109.

⁵⁰ Hart 122.

⁵¹ Trompetter, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', 151

⁵² Hofstee, *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* 14, 15.

Kijkend naar beroepen is er een duidelijke overeenkomst tussen de Achterhoek en Twente, kleermakers, schoenmakers, bakkers en textielwerkers vormen de grootste groepen migranten vanuit deze twee gebieden. Afwijkend hierbij is voor Twente het grote aantal mensen werkzaam in de metaalsector. Gezien de overeenkomsten in sociaal economische zin waren deze overeenkomsten ook wel te verwachten, maar de cijfers die ik voor de Achterhoek heb ontleend aan de gegevens uit het Stadsarchief Amsterdam tonen dit ook glashard aan als deze worden vergeleken met de cijfers die Cor Trompetter in zijn essay presenteert. Hij verbindt hieraan de conclusie, in navolging van Knotter en van Zanden,⁵³ dat kleermakerij en schoenmakerij voor het oosten van Nederland de primaire specialisaties zijn voor de voor dit gebied kenmerkende zelfvoorzienende economie⁵⁴ en ik sluit mij daar voor wat de Achterhoek betreft volledig bij aan. De gegevens uit het archiefonderzoek in combinatie met de microgeschiedenis van de Achterhoek ondersteunen deze conclusie in ruime mate.

De Achterhoek komt in veel gevallen overeen met Twente wanneer er wordt gekeken naar de migratie vanuit deze gebieden naar Amsterdam in de periode 1600-1800, zeker wanneer wordt gekeken naar beroepen en sexratio. Het belangrijkste verschil zit in de aanvang van de migratie, die valt in de Achterhoek eerder vervolgens loopt die migratie ook nog eens langer door. De vroege aanvang vindt dan vooral een verklaring in de militaire onrust en oorlogsgeweld, iets dat in de Achterhoek met steden als Groenlo en Borculo een grotere rol speelt dan in Twente waar eigenlijk alleen Oldenzaal hier in vergelijkbare mate mee werd geconfronteerd. Het langer doorlopen van de migratie kan eigenlijk alleen economische redenen hebben, de economische situatie in Twente zal beter zijn geweest dan die in de Achterhoek, de relatieve overbevolking waarschijnlijk minder. De economische situatie in Amsterdam was voor beide migrantengroepen immers gelijk waarbij beide groepen zich ook nog eens grotendeels richtten op dezelfde beroepen. Bij een gelijke “pull factor” kan alleen de “push factor” het verschil dus verklaren. Trompetter laat echter zien dat juist in een periode van betrekkelijke rust en welvaart de migratie vanuit Twente toeneemt wanneer niet gekeken wordt naar de migratie in absolute aantallen, maar naar de migratievoet (migratie in relatie tot de ontwikkeling van de bevolking). Helaas ontbreken mij de demografische gegevens met betrekking tot de Achterhoek om ook hiervoor de migratievoet te berekenen zodat een echte vergelijking met de bevindingen van Trompetter hier niet mogelijk is, zodat ik vooralsnog bij mijn eerder ingenomen standpunt blijf, dat alleen de situatie in het herkomstgebied een verklaring kan zijn voor het verschil in migratie.

Binnen Gelderland levert de Achterhoek alleen in de periode 1701-1750 een iets meer dan evenredig deel van het aantal migranten naar Amsterdam, in de periode daarvoor en daarna is dit aandeel licht lager. Deze verhoudingen zijn echter berekend op basis van de positie van de Achterhoek binnen Gelderland nu, over de besproken periode heb ik geen voldoende duidelijke cijfers kunnen vinden. Wel is het zo dat Gelderland nu ongeveer 12% uitmaakt van Nederland met betrekking tot bevolkingsaantallen en dat dit cijfer in 1795 11% was. Het is dan ook een gegeven dat weliswaar geen keiharde basis heeft, maar wel een redelijke indruk

⁵³ Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en Arbeidsmarkt' 422.

⁵⁴ Trompetter, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', 157-161

geeft van de verhoudingen. In de periode tot 1700 moet de oorzaak voor het enigszins achterblijven van de migratie vanuit de Achterhoek worden gezocht in de militaire onrust in het gebied en daarmee onveiligheid en in de absoluut en relatief (slechtere verbindingswegen) grotere afstand tussen plaats van herkomst en Amsterdam.

In het begin van dit essay heb ik drie vragen gesteld. De eerste was of het algemene beeld dat Knotter en Van Zanden schetsen met betrekking tot het veelvuldig voorkomen van bepaalde beroepen die worden opgegeven bij inschrijving in het register voor eerste ondertrouw ook op gaan als er naar een heel specifiek en geografisch afgebakend gebied als de Achterhoek wordt gekeken. Uit dit onderzoek en de door mij gebruikte gegevens blijkt niet alleen dat dit beeld klopt met de Achterhoek als geheel, maar ook als er wordt gekeken naar de verschillende dorpen en steden binnen die Achterhoek. Het gaat daarbij dan vooral om kleermakers, schoenmakers, bakkers en textielwerkers. De enige echte afwijking die ik heb gevonden is het grotendeels ontbreken van beroepsbeoefenaars uit de metaalsector met betrekking tot de Achterhoek, terwijl Twente wel in dat algemene beeld past.

De tweede vraag die ik heb gesteld was of er binnen de Achterhoek verschillen zijn te vinden in migratiepatronen en zo ja hoe die dan te verklaren zijn. Over het geheel genomen is het beeld van de verschillende herkomstplaatsen die in het onderzoek zijn betrokken vrij homogeen, De enige echt opvallende afwijking is de vroege start van de migratie naar Amsterdam voor de steden Borculo en Groenlo, vijfenzeventig respectievelijk vijftig jaar eerder dan de andere plaatsen. De enige afdoende verklaring hiervoor is mijns inziens het militaire belang van beide steden en de daarmee gepaard gaande steeds weer kerende wisseling van de macht tussen de Habsburgers en de Republiek. Daaraan direct gekoppeld is de wisselende religieuze gezindheid van het bestuur, waarbij waarschijnlijk de tot het protestantisme bekeerden het onder katholiek bestuur niet makkelijk hadden terwijl vertrek naar het protestantse Amsterdam open lag.

De derde en laatste vraag die ik heb gesteld was of Tukkers en Achterhoekers in relatie tot migratie naar Amsterdam in de periode 1600-1800 over één kam geschoren mogen worden. Het antwoord hierop luidt grotendeels ja. Er zijn verschillen in periodisering, Twente komt later op gang en houdt eerder op met migreren, het overschot aan vrouwen is vanuit Twente nog net iets groter dan dat vanuit de Achterhoek, maar de gekozen beroepen komen grotendeels overeen en ook de verklaring daarvoor is gelijk. Om de verschillen die er wel degelijk zijn te kunnen beoordelen is een verdere en vooral diepgaandere vergelijking nodig waarin de sociaal-economische en demografische data naast elkaar worden gezet.

Binnen het tijdsbestek waarin een bachelor scriptie moet worden voltooid heb ik geprobeerd een zo helder mogelijk beeld te scheppen van de migratie vanuit de Achterhoek naar Amsterdam tussen 1600 en 1800 en heb ik geprobeerd deze te verklaren vanuit de literatuur die hierover beschikbaar is. Door gebruik te maken van de ondertrouwregisters in Amsterdam en deze zelf te rangschikken heb ik een degelijke basis gelegd voor dit onderzoek en ik ben er dan ook van overtuigd dat ik met dit essay iets heb toegevoegd aan de reeds bestaand literatuur met betrekking tot migratie in het Vroeg Moderne Nederland. Tevens biedt dit onderzoek voldoende handvaten voor verdere studie, hetzij door mij in mijn hierop volgende

master studie “Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief” of wellicht door een andere
Achterhoeker.

Literatuurlijst

Bronnen

Collectie Stadsarchief Amsterdam: toegang op herkomstplaatsen, nrs. 108 tm 115

Boeken

Boogman, J.C. en Oosterhaven, S. (ed.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen 1986)

Deursen, van, A. Th. *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1996).

Frijhof, W en Prak, M. ed. *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004).

Hart, S. *Geschrift en Getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch-, en sociaal historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse Archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Hofstee, E.W. *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).

Israel, J.L. *De Republiek 1477-1806, deel I tot 1647* (Oxford 1995).

Keverling Buisman, F., Moorman van Kappen, O. en. Scholten, F.W.J ed. *Van Hertogdom Gelre tot Provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990)

Kuijpers, E. *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).

Vemer, W.P. *Kroniek van Groenlo* (Arnhem 1977).

Voortwis, te, J.B. *Winterswijk onder het vergrootglas. Micro-geschiedenis van dorp en platteland in de jaren 1500 tot 1750* (Aalten 2005).

Artikelen

Knotter, A. 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17^e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift, zeventwintigste jaargang, 1995*

Knotter, A. en Van Zanden, J.L. 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, dertiende jaargang, 1987 nummer 4.*

Kooij, P. en Van de Laar, P. 'Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, zesentwintigste jaargang, 2000 nummer 4.*

Lucassen, J. 'Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering', *Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, Working Paper 3,(Gouda juli 2002).*

Trompetter, C. 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, zesentwintigste jaargang, 2000 nummer 4*